
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

ÁLLAMSZOCIALIZMUS — SZOCIALISTA ÖNIGAZGATÁS

MAJOR NÁNDOR

1.

A pártdokumentumok a szocializmust átmeneti időszaknak tekintik a tőkés termelési mód és a kommunista termelési mód között — a szociális forradalom korszaka ez —, tehát átmeneti társadalomnak, melynek nincs saját termelési módja, hanem azok elemeit tartalmazza, melyek között átmenetet képez. Döntő fontosságú annak a felismerése, hogy nincsenek olyan gazdasági törvényszerűségek, amelyek automatikusan lehetővé tennék az átmenetet az egyik termelési módból a másikba, tehát abba a társadalomba, amelyet Marx a szabad termelők társulásának nevez. Ha a kapitalizmus összeomlása és a kommunizmusba való átmenet elválaszthatatlanul összefüggne egymással, és ha gazdasági szükség-szerűségből automatikusan bekövetkezne, mint azt a múlt század végén és századunk elején a szociáldemokrácia soraiban sokan hitték, az osztályharc lényegében felesleges lenne, vagy pedig csupán egy evolúciós történelmi fejlődés dekoratív kísérőjelenségévé válna. Igaz, a szocializmusban is objektíve hatnak gazdasági törvényszerűségek; a tőkés és kommunista termelési mód artikulált elemeinek kifejezői. Ezek a törvényszerűségek azonban önmaguktól nemcsak hogy nem teszik lehetővé az állandó haladást a kommunizmus felé, hanem még a szocializmus automatikus újratermelését sem a már elért szinten. Ha a szocializmusban ilyen gazdasági automatizmus jelentkezne, akkor ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus között új, eredeti termelési mód jött létre.

Mivel nincs olyan gazdasági újratermelés, amely bármely társadalmat önmagától állandóan közelebb hozza a szabad termelők társulásához, szükségszerű és elkerülhetetlen, hogy ezt a forradalmi szubjektumnak, tehát a munkásosztálynak a politikai és gazdasági szférában kombinált praxisa érje el. A politikai akciók azonban nem lehetnek voluntariztikusak, mert az adott átmeneti fázisban objektíve épp ható gazdasági

törvényszerűségek korlátozzák, sőt szétbontják őket. A politikai akcióknak csak akkor van forradalmi hatóerejük, ha a törvényszerűségek kereteit ismételten szétfeszítve, valamint a termelési és az újratermelési folyamatot társadalmasítva jobb feltételeket teremtenek a munka össztermelőereje növekedésének, s ha ezen az alapon kiküszöbölik az értéktöbblet kisajátítását és hathatósabban elégitik ki az emberek szükségleteit, mint ahogy azt a tőkés termelési mód lehetővé teszi. Csak ily módon lehetséges, nem pedig a pusztá politikai akcióra hagyatkozva, a szabad termelők társulásához közeledni, ami abban nyilvánul meg, hogy a szocializmusban erősödnek a kommunista termelési mód elemei. E nélkül az eredmény nélkül a politikai akció meddő marad.

Annak a felismerésnek, hogy a szocialista forradalmak korszakaiban a szubjektív tényezők forradalmi gyakorlatának nagyobb szerepe van, mint a gazdasági törvényszerűségeknek, semmi köze sincs Sztálinnak ahhoz a téziséhez, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetkor a burzsoázia legelőbb meghódítja a gazdasági hatalmat, és csak ezután hajtja végre a politikai forradalmat, ellenben a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetkor előbb a politikai hatalmat veszik át, s csak később következik be a fordulat a gazdaságban. Sztálin ezzel a tézissel megkísérelte ideológiailag megokolni politikai voluntarizmusát, az államhatalom erősítését, valamint annak halogatását, hogy gazdasági területen a proletárorsztály nevében gyakorolt hatalmat felváltsa magának az osztálynak a hatalma. Sztálin állításával ellentétben a burzsoázia gazdasági hatalmát is osztályharccal szerezte, tehát politikai eszközökkel, az eredeti tőkefelhalmozás folyamataiban, nem pedig valamilyen gazdasági automatizmussal, amely ezt az átmenetet lehetővé tette volna. Ez a forradalmi praxis az átmeneti időszakban mindvégig a társadalmi átalakulás mozgóereje volt, egészen a tőkés termelési mód uralkodóvá válásáig a konkrét társadalmi alakulatokban, nem csupán az államhatalom közvetlen átvételére irányuló fordulat idején. A konkrét társadalmi alakulatokon — eltérően a társadalmi alakulatoktól általában, amelyek ideáltípusként a termelési mód, a politikai és az eszmei terület egységében totalitást alkotnak — mindig is meghatározott társadalmakat értünk, meghatározott történelmi korszakokban.

Kulcskérdés az is, hogyan értelmezzük a szabad termelők társulásának jellegét. Tömören szólva ez olyan társadalom, amelyben a társadalmasított termelőerők nem jelennek meg elidegenült erőként a termelőkkel szemben, alávétve őket törvényszerűségeiknek, hanem olyan erőt képviselnek, amelyen elidegenülésük megszűntével a termelők tudatosan uralkodnak.

Csak az elmondottak fényében érthetőek meg egyik ismert pártdokumentumunk emlékeztető sorai: „Az öngazgatású szocialista társadalom, ha nem kapcsoljuk a kommunizmus (»a szabad termelők társulása«) felé való fejlődéshez, értelmetlenség, lehetetlenség és sehova sem vezet. Az

önigazgatású szocialista társadalom nem a »saját« alapján épült ki, hanem tartalmazza a burzsoá társadalom és a szocializmus elemeit is. (Kommunizmust kellett volna írni — M. N.) Éppen az a feladata, hogy leküzdje a burzsoá társadalom elemeit. Ha nem tartjuk tiszteletben ezt az elvet, megtörténhet, hogy (ideiglenesen) erőre kapnak a régi társadalom elemei, sőt a szocialista fejlődésben válság következik be.»*

Eszerint abból kell kiindulnunk, hogy a tőkés termelési módtól távolodunk, nem pedig mástól, továbbá meg kell állapítanunk, hogy ebben a távolodásban meddig jutottunk el, valamint előre kell látni a fejlődés irányát, hogy felmérhessük, melyek a haladó akciók és törekvések, s melyek húznak vissza bennünket. Ha szem előtt tartjuk, hogy a fegyveres forradalom után a szocializmus első fázisát az jelentette, hogy megszüntettük a termelőeszközök tőkés magántulajdonát, és azokat a szocialista állam vette át, valamint ha tudjuk, hogy a második fázist a vállalati szintű öngazgatás fejlődése képezte, miközben az állami tulajdont az egyszerű újatermelés szintjéig társadalmásítottuk, összekombinálva ezt az állami igazgatással a bővített újatermelés területén, akkor magától adódik a következtetés, hogy 1964 óta abban a fázisban vagyunk, amikor is kísérletek történnek, hogy az öngazgatás kiterjedjen a bővített újatermelésre, tehát hogy kiépüljön az integrális öngazgatású társadalom.

A jelenlegi harmadik fázisnak, emlékeztessünk rá, két szakasza van. Az elsőben, miután a köztársasági és tartományi állami beruházási alapokat megszüntették és funkciójukat átruházták az öngazgatásilag megszervezett gazdaságra, a termelővállalatoktól elvonták a felhalmozást, és a dolgozóktól távol összpontosították, a nagyvállalatok csúcán, a bankokban és a külkereskedelmi vállalatokban, emiatt aztán megtorpant az öngazgatás és rohamosan terjedt a csoporttulajdonosi monopóliumon alapuló tőkeviszony. A második szakaszban, amely az ún. munkásfüggelékkel kezdődött és az 1974. évi alkotmányban kapott normatív formát, létrejött a társult munka rendszerén alapuló integrális öngazgatási társadalom, s összhangban azzal az elvvel, hogy a tőkés termelési módtól távolodva és a szabad termelők társulása felé közeledve az osztály nevében gyakorolt hatalmat felváltja magának az osztálynak a hatalma. Új intézmények születtek: a dolgozók elidegeníthetetlen jogai, a társult munka alapszervezete, a munka- és eszkoztársítás elve, az öngazgatási tervezés, a küldöttrendszer, a megegyezés és megállapodás elve, a szabad munkacseré, az öngazgatási érdekközösség. A kezdeti sikerek után azonban nehézségek támadtak a rendszer életre kelésében, megrekedt az öngazgatás, még nagyobb mértékben elidegenültek

* Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1973, 43. lap

az eszközök a dolgozóktól, mint e rendszer bevezetése előtt, ezúttal az etatista monopólium erősödése alapján.

Ezeknek a társadalmi folyamatoknak a kimenetele két tanulsággal szolgál.

Elsősor, az etatizmus különféle formában jelen van társadalmunkban a forradalom fegyveres szakaszának befejezése óta, s képes terjeszkedni az ún. dezetatizáció körülményei között is, tehát mélyebben rendszerünkben gyökerezik, mint azt megnyilatkozásai alapján feltételeznénk, ezért az öngazgatás fejlődésének legfőbb akadályá.

Másodsor, a termelők hatalmának kiterjesztése a bővített újatermelés javaira nyilvánvalóan kritikus pontja az öngazgatás fejlődésének. A kinyilvánított szándék és a Kommunista Szövetség konkrét akciói ellenére nem kívánt eredménnyel végződött két kísérlet is e hatalom elnyerésére, első ízben erősödtek a tőkeviszonyok a csoporttulajdonosi monopólium alapján; másodízben — erősödött az etatista monopólium, tehát nem a szabad termelők társulása felé haladtunk, hanem azoknak a rendszereknek a visszaállítása felé, amelyekről távolodni kívánunk.

Múlhatatlanul szükséges tehát, hogy közelebbről megvizsgáljuk annak a társadalmi rendszernek az archetípusát, amely az átmenet első fázisában lehetővé tette a kisajátítók kisajátítását. Emlékeztessünk rá, ezt a rendszert a következők jellemzik: központosított állami tervezés; a tervfeladatok lebontása a gazdasági alapegységekre, amelyek nem önállóak és igazgatójukat az állami szerv nevezi ki; a tervszerű elosztásra alapozott, részben disztribúciós árupiac, azzal, hogy az árakat az állami szerv állapítja meg; az összes társadalmi ügyek igazgatása a dolgozók nevében a munkásállam és a hatalmon levő munkáspárt által, amely a politikai rendszer valamennyi tényezőjét, így az államot is, áttételes gépezetnek tekintti saját elhatározásainak valóra váltására.

Ezt a típusú társadalmi rendszert az első szocialista országban hozták létre, s mint ismeretes, alapjában véve mindmáig jellemzi a kelet-európai szocialista országokat, jóllehet időközben jelentős változáson mentek át. Pártdokumentumaink szerint ez a rendszer átmenetünk első fázisában szükségszerű volt, forradalmi jelleggel rendelkezett, és ezért is nevezzük forradalmi etatizmusnak. Ugyanezek a dokumentumok azonban hangsúlyozzák, hogy amikor az átmenetnek ebben a fázisában nem kezdődik meg az osztály nevében végzett hatalom átváltása az osztály közvetlen hatalmára, konzerválódnak a meglévő viszonyok, és elkerülhetetlenül létrejön az államszocializmus. Ezt az elnevezést soha egyetlen szocialista ország sem fogadta el. Azok az országok, amelyek rendszere ilyen jellegű, az utóbbi időben a reális szocializmus elnevezést használják. Amikor megállapítjuk, hogy nálunk erősödnek az etatista viszonyok vagy az etatista monopólium pozíciói, azoknak az elemeknek az erősödésére gondolunk, amelyek megváltozott megjelenési formájukkal is emlékeztetnek ezen archetípusú rendszer sajátosságaira. A nem-

zetközi tudományban akadnak szerzők — nem mindig antikommunista beállítottságúak —, akik szerint ez a rendszer — melynek jellegzetesége, hogy a kapitalizmus előtti fejlettségi szinten szocialista forradalmat végbe vivő országokban jelentkezett — sajátos, önálló, osztályjellegű termelési módot hozott létre, történelmi szempontból a tőkés termelési móddal párhuzamosat, amely ahhoz hasonlóan dinamikus fejlődést tett lehetővé. Ezt leginkább bürokratikus kollektivizmusnak nevezik. Társadalomtudományunkban akadnak szerzők, akik ezt az elképzelést elvitatják, hangoztatva, hogy egy termelési mód minden elemének eredetinek kell lennie, ami a szóban forgó rendszer esetében nincs meg, ezért is átmeneti forma.

Ideje már tehát, hogy rámutassunk, miben nyilvánul meg leginkább nálunk az etatista monopólium erősödése a jelenlegi társadalmi folyamatokban. Ez mindenekelött az öngazgatás rendszeren kívüli eszközökkel történő kiszorítása a viszonyok meghatározott területéről; az állam szerepének túllépése az öngazgatási fejlődés úgynevezett kedvező feltételeinek megteremtésében; az a gyakorlat, hogy az állam „belenyúl” az öngazgatás hatáskörébe tartozó ügyekbe, azzal az ürüggyel, hogy az öngazgatás erre a szerepre még alkalmatlan; az etatista tartalmak érvényesítése az öngazgatási döntéshozatal formális folyamataiban.

Példaként megemlítsünk két pontot, amelyen ily módon erősödött az etatista monopólium. Az első az árak területe. Azáltal, hogy az állami szervek akár befagyasztás, akár jóváhagyás vagy ellenőrzés formájában hathatósan beavatkoznak az árviszonyokba — napjainkban a termékek majd 80 százaléka ellenőrzés alatt van — megcsorbul az öngazgatás a jövedelemszerzés terén, úgyhogy a gazdaság jelentős részének jövedelmi és felhalmozási szintje gyakran nagyobb mértékben függ az állami szervektől, mint saját tevékenységétől és a piactól, és ez kihat az elosztási viszonyokra is.

A második pont a felhalmozás felhasználása. A társadalmi-politikai közösségek terveiben megállapított elsőbbség alapján az állami szervek, sokszor a pártvezetőségekkel karöltve, politikai nyomást gyakorolnak a „szétforgácsolt” és állítólag csoponttulajdonosi alapon „elkülönített” akkumuláció társítására meghatározott gazdasági létesítmények építése céljából, odahatnak, hogy előnyös feltételekkel ezekbe az objektumokba fektessék be az ún. szabad bankeszközök legnagyobb részét is, gyakran 80 százalékat. Ezáltal az állami végrehajtó szervek a beruházási objektumok disztribúciójának jelentős tényezőivé válnak. E szervek voltak a külföldi eladósodás s az így kapott eszközök felhasználásának irányítói, s ezáltal valójában évekre előre elköltötték a még meg sem teremtetett felhalmozást, amikor pedig kirobbant a gazdasági válság, a tartozások jelentős hányadára vonatkozólag „társadalmasítást” kezdeményeztek és váltottak valóra, főleg a monetáris és hitelpolitika, valamint az ezt realizáló intézmények révén. Ilyen körülmények között a tár-

sultmunka-szervezetek egy része mindinkább hasonló viszonyok közé került, mint amilyenek az államszocializmusban a főigazgatóságok és az alájuk rendelt gazdasági szervezetek között uralkodnak.

Mivel az átmeneti időszakban a gazdasági szférabeli viszonyok nem a gazdasági törvényszerűségek kifejezői, hanem a meghatározott gazdasági törvényszerűségek hatásának, valamint a szabad termelők társulása felé való haladás biztosítására irányuló politikai akcióknak a kombinációból erednek, nyilvánvaló, hogy olyan gazdasági viszonyok jöttek létre, amelyek szorosan összefüggnek a politikai szféra azonos folyamataival. Ismeretes, hogy a társadalom bázisában nem azonosítják és nem egyeztetik össze a különböző öngazgatási érdekeket; az igazgatási szervek nagyobb mérvű kezdeményezőkézsége a küldött-testületek munkájában oda vezet, hogy etatista érdekek áramlanak e testületek között; munkájukban egyre inkább kiütköznek a képviselői demokrácia jellegzetességei. Innen van az, hogy a társadalmi-politikai közösségek alapjában véve állami, nem pedig öngazgatási közösségként nyilatkoznak meg. A küldött-testületek ilyen működése szorosan összefügg a Kommunista Szövetség inadekvát munkájával és a munkásosztály lanyha öntevékenységeivel. A Kommunista Szövetség ahelyett, hogy részt venne az öngazgatási érdekek azonosításának és egyeztetésének folyamatában és így módon a küldöttrendszer összetartó és mozgató erejévé válna, többnyire általános politikai álláspontokat gyárt, és mindinkább megköveteli a küldöttektől, hogy meghatározott döntések és megoldások mellett álljanak ki, s ezáltal a klasszikus politikai párt pozíciójára helyezkedik.

Betekintést nyerve az államszocializmus archetípusának jellegzetességeibe és etatizmusunk jellegébe, a hasonlóságokba és különbségekbe, ugyanakkor pedig szem előtt tartva a társadalmi folyamatok sajátosságait és irányzatait, megjegyezhető, hogy társadalmunkban az említett archetípushoz való bizonyos fokú közeledésről van szó, egy olyan rendszer keretében, amely lényegében elüt tőle. Ilyen értelemben indokolt, hogy nálunk igen erőteljes etatizálásról beszéljünk, ne pedig államszocializmusról, illetve reális szocializmusról. Ezekben a folyamatokban a további mozgások attól függenek, hogy megélnék-e, vagy pedig tovább lanyhul a munkásosztály forradalmi praxisa. Kétségtelen, hogy az etatista monopólium erősödéséhez vezető társadalmi mozgások öngazgatásellenesek, illetve visszahúzóak.

Minden társadalmi folyamat a benne szereplők osztálytudatának (vagy osztályok frakcióihoz fűződő tudatának) meghatározott materializációja is. Nyilvánvaló, hogy e folyamatok szereplőit főleg a szervezett szocialista erők soraiban kell keresni. Ezeknek az erőknek a soraiban — kevés kivétellel — senki sem száll síkra nyíltan az etatizmus mellett, de közülük némelyek abban a helyzetben vannak, hogy olyan megoldásokat erőszakolhatnak ki vagy fogadtathatnak el, amelyek ebbe az irányba vezetnek, s ugyanakkor nem ismerik fel, elhallgatják, vagy álcázzák azok

jellegét. Példaként megemlíthetjük azt a nemrégí javaslatot, hogy a társadalmi-politikai közösségek tervei ne a társult munka öngazgatási tervei alapján készüljenek el, és hogy azok a gazdálkodás valamennyi szubjektuma számára törvényerővel bírjanak. Ismeretes, hogy az államszocializmusban épp ilyen ismérve van a tervnek.

Az etatista monopólium erősödésének egyengetői nyilván tudatában vannak annak, hogy olyan folyamatok közepette vagyunk, amelyek révén távolodunk a tőkés termelési módtól, valamint hogy az etatizmus korlátozza ugyan az öngazgatást, de azért mégsem azonos a már túlhaladott államszocializmussal. Nem állnak az államszocializmus „tisztább” formája mellett, de valójában amellett sem, hogy az öngazgatás kiterjedjen a bővített újratermelés területére. Alapjában véve kispolgári állásponton vannak, s abban találják meg érdeküket, hogy a bővített újratermelés javainak felhasználását állami ráhatással vagy közvetítéssel „biztosítsák”. Emlékeztessünk csak Bakarić meglátására, hogy aki a bővített újratermelés ura, a társadalomban is uralkodik.

Az, hogy az etatista monopólium jelenlegi erősödési folyamatának hordozóit főleg a szervezett szocialista erők soraiban kell keresni, kiviláglik abból is, hogy ezeket a folyamatokat az országban egyetlen reális társadalmi erő sem támogatja, ellenkezőleg, mindegyik elítéli. A gyenge munkaszervezetek dolgozói között, valamint a munka nélküli fiatalok meghatározott rétegeiben van némi illúzió az államszocializmus hatékonyságát illetően, mindenkéltől a szociális biztonság miatt, de ezek soraiban is csak elvétve és alkalmyszerűen hangzik el egy-egy kósza kijelentés az államszocializmus javára. Az úgynevezett újsütetű tájékoztató irodás erők viszont etatizmusunkat gyámoltalannak és anarchikusnak tekintik. Nekik még az úgynevezett bari kongresszus óta megvan a saját programjuk a társult munka rendszerének megdöntésére és az államszocializmus visszaállítására, de néhány röpiratot, névtelen levelet, vagy az „olvasók levelét” nem számitva, nem hallatják szavukat. Ebben a tekintetben összefüggőbb szöveget csak a kosovói albán irredenta szervezetek dokumentumai képeznek.

Társadalomtudományunkban sem támogatja senki az etatista monopólium jelenlegi erősödését, s az államszocializmusnak sincs határozott képviselője. Igaz, sokan kardoskodnak az állam meghatározott funkcióinak megszilárdítása mellett, de a figyelmes vizsgálat könnyen kiderítheti, hogy többnyire a klasszikus intervencionista vagy a modern polgári állam funkcióinak helyreállítását kérik számon, nem pedig az államszocializmus vagy netán az etatizmus mellett nyilatkoznak.

A társadalomtudományban gyakrabban ennek ellenkezője történik, mármint az, hogy az etatizmus megnyilvánulását felületesen kiegyenlítik az államszocializmussal, és ennek alapján elvetik társadalmi valóságunkat. Példaként felhozhatjuk azt a felfogást, miszerint a reális szocializmust csupán „munkahelyi” öngazgatással módosító rendszerben élünk,

amelyben ún. „pártállammal” van dolgunk, s hogy ezt az etatizmust szétzúzhassuk, teret kell nyitnunk az ún. „demokratikus szocializmusnak”, ami az „egypártrendszer” reformját, a „hatalmon levő párt” átalakítását és a többpártrendszerre való áttérést jelenti. Közben természetesen homályban marad, milyen jelleget öltenek majd a gazdasági szférában létrejövő viszonyok. Másik példaként említsük meg azt a nézetet, mely szerint a reális szocializmus államai, köztük a mi országunk is, mivel nem a korszerű kapitalizmusból nőttek ki és nem épülnek rá annak anyagi és szellemi vívmányaira, hanem ezt majd csak el akarják érni, voltaképpen kapitalizmus előtti alakulatok. Ennek megfelelően országunkban a szocializmus „nincs jelen”, hanem továbbra is ellepi a „régiszemét”, ezért elérkezett az idő, hogy forradalommal változtassunk a helyzeten. Mindkét esetben a tudományos burokból előbújik a politikai célzat, amely nemcsak az aktuális jugoszláv valóság ellen irányul, hanem a társult munkára alapozott szocialista öngazgatás ellen is.

Megállapítható, hogy az etatizmus állandó erősödése és a reális szocializmus felé való eltolódás ellenére az államszocializmus visszaállításának veszélye korlátozott, mivel az etatizmus és az államszocializmus hordozói más-más társadalmi erőt képeznek, s nem valószínű, hogy az erőviszonyok megváltoznak közöttük, vagy hogy nyíltan közelednek egymáshoz. Sikerül-e az etatizmus terjeszkedését megfékezni, és a szocialista öngazgatás tartósan meghódítja-e a bővített újratermelés területét? Egyelőre csak azt szögezhetjük le, hogy a munkásosztály alapján véve sztoikusán tűri az etatizálás következményeit, a Kommunista Szövetség pedig, jóllehet már hosszabb ideje harcot hirdet az etatizmus ellen, valójában nem azonosítja és nem konkretizálja ezeket a folyamatokat, sem pedig azok hordozóit. Ellenkezőleg, megengedi nekik, hogy meghúzódjanak soraiban. Az össztársadalmi folyamatok fejleményei azt a következtetést sugallják, hogy a szervezett szocialista erőik forradalmi praxisa keretében az etatista folyamatok hordozói továbbra is nagyobb és tartósabb eredményt érnek el, mint azok az erőik, amelyek a szocialista öngazgatásért harcolva velük is szembeszállnak.

2.

A jugoszláv társadalomtudományokban a szocializmust többnyire nem úgy tárgyalják, mint a tőkés és kommunista termelési mód közötti átmeneti időszakot, jelezve egyúttal a fejlődés irányát is — a kevés kivételtől ezúttal nem lesz szó —, hanem úgy, mint a közöttük levő önálló-sult termelési módot. A termelési mód meghatározásáig rendszerint nem azáltal jutnak el, hogy elemzik a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének összefüggését társadalmunk közvetlen termelési folyamataiban, oly módon, ahogyan azt Marx teszi, például *A tőke* I. kötetének meg nem jelentetett, hatodik fejezetében, hanem úgy, hogy a magukat

szocialistának nyilvánító országok társadalmi-gazdasági rendszerének sajátosságait általánosítják. Módszertanilag két hibát is vétének. Egyrészt a termelési módot felületesen kiegyenlítik a gazdasági rendszerrel, amiből aztán kikövetkeztetik jellegzetességeit, másrészt a termelési mód fogalma Marx elméleti módszerének alkalmazásához kapcsolódik, s nem lehet megközelíteni pozitivistá általánosítással.

Ennek a módszerbeli eltérésnek az a következménye, hogy egyrészt, nem látni a fejlődési összefüggést a forradalmi etatizmus és a szocialista öngazgatás között, másrészt pedig a forradalmi etatizmus, a szocialista öngazgatás és az államszocializmus jellege közötti különbséget sem. Párhuzamosan jelenik meg az államszocializmus és a szocialista öngazgatás, s kiegyenlítődnek abban az értelemben, hogy egyszerűen ugyanannak a szocializmusnak két megnyilvánulási formáját képezik, az eltérések pedig csak a kommunizmusba vezető különböző útra korlátozódnak. Az államszocializmusnak és a szocialista öngazgatásnak ez a metafizikai kiegyenlítése eszmei szempontból végzetes. Persze, a szóban forgó tudományos munkákban rendszerint fel vannak sorolva az állítólagos szocialista termelési mód „közös jellegzetességei”. Az egyik ilyen munka szerint ezek a jellegzetességek a következők: a termelési eszközök társadalmasítása, a munka szerinti elosztás, a gazdasági fejlődés tervezése, az árutermelés, a bérvizonyok megszüntetése. Egyes jugszláv szerzők még azt is állítják, hogy a szocializmus többféle termelési mód alakjában jelentkezhet. Mások viszont különálló szocialista öngazgatási termelési módról beszélnek, beleértve, hogy napjainkban egyedül ez képviseli a szocializmust.

Ha azonban figyelemmel kísérjük azt, hogy napjainkban nálunk a társadalomtudományokban, főleg pedig a közgazdaságtudományban miről értekeznek, szembetűnik, hogy a tudósok jelentős része nem abból a téziséből indul ki, miszerint átmeneti társadalomban vagyunk, amely a tőkés termelési módtól távolodva a szabad termelők társulása felé halad, de még az egységes szocialista termelési módra vonatkoztatott téziséből sem, hanem abból az elképzelésből, miszerint az egész mai világ, tekintet nélkül, hogy kapitalizmusról, szocializmusról vagy valami másról van szó, csak két gazdasági modell között választhat. Az első modellben a gazdaság alapegységeinek, a vállalatoknak a viselkedését az állam nem gazdasági, közvetlen, adminisztratív kényszere szabja meg, a másik modellben pedig gazdasági kényszer működik, s csak mellékesen lép fel adminisztratív kényszer is. Az első modellhez a reális szocializmus országai tartoznak, a másikkhoz pedig a tőkés államok, valamint Jugoszlávia, de az csak deklaratíván, mert tényleges helyzete szerint az első csoportba sorolandó.

Amint azonban ily módon tesszük fel társadalmunk jellegének kérdését és mellőzzük a történelem folyását, tehát azt a kérdést, honnan és merre haladunk, csak az az igény bukkanhat fel, hogy az állítólag jobb

eredményt felmutató modellt válasszuk, s minél következetesebben realizáljuk. Márpedig az a fáma járja, hogy az államszocializmus modellje katasztrofális gazdasági eredménnyel jár. A feladat tehát az, hogy minél következetesebben létrehozzuk a „tisztá” piaczgazdaságot, mert csak az teszi lehetővé az öngazgatást, hiszen feltételezi a gazdasági alapegységek, a vállalatok önállóságát, ami az első modellben nincs meg.

A probléma sajátos megvilágításba kerül, ha akár futó pillantást vetünk azoknak a rendkívül élénk vitáknak a tartalmára, amelyek tudósaink között az utóbbi években folynak. Elég megvizsgálni néhány tézist, hogy megmutatkozzon némely jellegzetes értékelés és törekvés. Legelőbb is minden nagyobb válogatás nélkül ismertetünk egypár tézist, amely mostani gazdasági rendszerünkre vonatkozik, majd bemutattunk néhány tézist arról, hogy milyen irányban kell keresni az állítólagos kiutat a jelenlegi helyzetből. A tézisek egy időszaki kiadványból valók, csupán illusztrációként használjuk őket, ezért nem közöljük a szerzők nevét.

Az egyik ilyen tézis szerint Jugoszlávia mostani társadalmi-gazdasági rendszere ideológiai tévhit gyümölcse, onnan ered, hogy helytelenül értelmeztük Marx arra vonatkozó tételeit, hogy miként kell az eljövendő társadalomban megoldani a tőkés termelési mód némely ellentmondását. Kulcsjellegű két ideológiai tévedés: az, hogy a társadalmat az állam nélkül is fejleszteni lehet, valamint az, hogy a gazdaság kiépíthető a piac nélkül is. Szoros összefüggésben az árutermeléssel felvetődik tulajdonmodellünk kérdése. Tulajdonmodellünk — mármint a társadalmi tulajdoné — utópista módon van felállítva, magasan fejlett termelőerőket követel meg, nálunk nem teszi lehetővé az ésszerű termelést. E modell alapján nincs árutermelés, és nem is lehet. Ezzel a modellel nem juthatunk el a magas fejlettségű termelőerők társadalmába, ahogyan azt Marx elképzelte, enélkül pedig humanizmus sincs a társadalomban. Ezért számunkra alapvető kérdés a szocializmus koncepciójának, formáinak, jellegének és az építés útjainak a felülvizsgálása.

Egy másik szerző abban látja alapvető ideológiai tévedésünket, hogy Marx meghatározott kategóriáit, így a munkát, a holt és az élő munkát, a többletmunkát, a szükséges munkát, amelyek számára elemző apparátusként szolgáltak a tőkés termelési mód bírálatahoz, tévesen úgy fogtuk fel, mint olyan kategóriákat, amelyek működtetésével létre lehet hozni egy hatóképes gazdasági rendszert. Marx a munkára alapozta értékelméletét, de az nem kvantitatív, empirikus kategória, mi pedig a munkát társadalmi rendszerünk központi kategóriájává nyilvánítottuk, és az egész jövedelemrendszert a munka alapján állítjuk fel, azaz kiegyenlítjük a munkával. A társult munka tehát nem funkcionálhat, mert nem jó eredményt felmutató, reális történelmi gazdaságként jött létre. Ezért nem is képezhet történelmi alapot az új termelési mód kialakítására. Egyébként alkotmányunk piacellenesen van megalkotva, mert a

piacot a munka anyagi feltételeként határozza meg, az ilyen piac pedig nem áru kategória és alkalmatlan az értékképzésre, a tőke megtermékenyítésére, a tőkeviszonyok fejlesztésére.

Mások szerint rendszerünk egyszerűen a valóság ideológiai konstrukciója, nem maga a valóság. Az, hogy ideológiai konstrukciónak van szó, abból is látszik, hogy alapelve a gazdaság szubjektumai érdekeinek konfliktusmentessége a piacon, amire aztán ráépül az az elgondolás, hogy a gazdasági törvényszerűségek felcserélhetők az aktorok megbeszélésével és megállapodásával. A valóságban azonban sem a gazdaság szubjektumai nem tudnak érdeellentét nélkül meglenni a piacon, sem a piac nem funkcionálhat annak alapján, hogy törvényszerűségeit megbeszéléssel és megállapodással pótolják. Az így megalkotott rendszer összeütközésbe kerül a valósággal, ezért nem életképes és nem funkcionál. Tessék-lás-sék működéséhez elkerülhetetlen, hogy az adminisztráció állandóan „beugorjon” olyan szerepekbe, amelyek ebben a rendszerben nem tartoznak rá, s ez azt a látszatot kelti, mintha az adminisztráció a hatékonyság erényével rendelkezne.

Ez teljes tagadása a társult munka rendszerén alapuló szocialista öngazgatásnak, annak kiegyenlítése az államszocializmussal. És erélyes követelése a rendszer elhagyásának. De milyen irányban?

A tudósok jelentős hányada nagymértékben egyetért abban, hogy okvetlenül létre kell hozni a piacgazdaságot, és pedig a szó szoros értelmében, tehát az áru-, munkaerő- és tőkepiacot. Rámutatnak, mindaddig, amíg nincs tőkepiacunk, nem fejleszthetjük következetesen az árupiacot sem, s ezért is működik nálunk félig disztribúciós piacként. Hangoztatják, a tőkepiac nem fejleszthető a tulajdon kérdésének megoldása nélkül. A társadalmi tulajdon kiváltságos helyzete, a magántulajdon fejlődésének akadályozása és annak alárendelt helyzete nem teszi lehetővé a tőke optimális megtermékenyülését és a tőkeviszonyok kibontakozását. Az öngazgatás fejlődésének lehetőségét a termelés és a tőke társadalmisításának vonalán azokban a formákban kell meglelni, amelyeket Marx átmeneti jellegűeknek tekintett, így például vegyes, állami-magán vagy magán részvénytársaságokban, amelyekben nem szűnnének meg a tőkeviszonyok, hanem azok csak más funkciót és jelentőséget kapnának. Úgyszintén azt is hangoztatják, hogy a társadalmi tőkéből névtelen tőkét kell létrehozni, amellyel azok rendelkeznének, akik „értenek hozzá”. A gazdaság alapegysége a szocialista vállalat, illetve cég kell hogy legyen, amely szabadon tevékenykedhet, s mindenképpen lehetővé kell tenni számára, hogy az országban és külföldön horizontálisan és vertikálisan integrálódjon, beleértve a transznacionális társaságokat is. A cégnek felkészült menedzserekkel kell rendelkeznie, akik nem „szolgáltató” képeznek, hanem a vállalat vezetői. A vállalatban nyilván megszűnik a munka szerinti elosztás; a bért a munkaerőpiac határozza meg. A szó tágabb értelmében ezeket a vállalatokat öngazgatási alapon igazgatják.

Az így kialakított gazdaság képes lenne arra, hogy saját automatizmusára révén újratermelődjön.

Igen elterjedt az a nézet is, hogy a piac és árutermelés még ha létrejön az áru-, munkaerő- és tőkepiac is, eleve nem tőkés, de nem is szocialista jellegű. A társadalmi viszonyok jellegét az a körülmény határozza meg, hogy ki uralkodik a felhalmozás, az értéktöbblet felett.

Természetesen a szóban forgó értekezésekben gyakran felvetődött a kérdés: mely társadalmi erőktől várható, hogy a társult munka elhagyásának és az ún. piacgazdaság leírt módon való létrehozásának vonalán végrehajtják a változásokat. Különböző szerzők, megfelelő érveléssel, más-más társadalmi erőket helyeznek előtérbe: az értelmiséget, a tudományt, a technokráciát, a magánszektorot. Sőt valaki arra mutatott rá, hogy sajátos eredeti felhalmozás tanúi vagyunk, amely szintén sokat ígér. Egy helyütt váratlanul a következő szavakra bukkantunk: „Még lehet, a munkásosztály a változások legnagyobb potenciálja.”

Úgy látjuk, hogy ezek a tudósok, jóllehet helytelenül minősítik a társult munka rendszerét, és retrográd megoldásokat kínálnak fel a fejlődés irányát illetően, mégis jogosan teszik fel társadalmunk gazdasági hatékonyságának kérdését, főleg mert húszéves időszakban kedvezőtlen eredményeket értünk el, s ezt adatokkal is bizonyítják, amelyeket eddig még senki sem vont kétségbe. A gazdasági hatékonyság kérdése sajátja kell hogy legyen a tőkés és a kommunista termelési módnak egyaránt. Ebben egyetért a nemzetközi tudomány is ama vitában, amely nem szűnik meg 1920 óta, amikor Ludwig von Mises elsőként elvitatta, hogy a tervgazdálkodás ésszerűen funkcionálhat. Kétségtelen, hogy forradalmunk és minden forradalom szubjektumainak praxisában az eredményesség egyik alapvető fokmérője az, hogy politikai akcióval teret nyit-e a termelőerők növekedésének is, így gazdasági hatékonyságunknak is a termelésben, ami lehetővé teszi a kommunista termelési mód elemeinek erősödését a társult munka rendszerében, s ezáltal a szabad termelők társulása felé való továbbhaladást. Azok a politikai akciók, amelyek ezt nem segítik elő, nem gyümölcsözők.

Milyen választ is adunk a tudósoknak, akik rámutatnak arra, hogy a társult munka nem elég hatékony, de ehhez hozzáfűznek egész sor helytelen minősítést a jelennel és a jövőbeni megoldásokkal kapcsolatosan? Rendszerint azt a helytálló, de nem teljes választ kapják, hogy a hatástalanság a jelzett időszakban nem írható a társult munka rendszerének rovására, amely voltaképpen nem is kelt életre, illetve mások szerint életre kelt, de nem kellő mértékben, azaz nem terjedt ki eléggé, úgyhogy a hatékonyság hiánya a rendszeren elhatalmasodó etatista eltorzulások következménye.

Úgy látszik, elkerülhetetlenül felvetődik a kérdés: vajon túl gyenge-e a társult munka rendszerén alapuló szocialista öngazgatásnak az ellenállóképessége az etatista monopólium erőinek rohamaival szemben, va-

lamint nem szántunk-e a szervezett szocialista erőknék reális lehetőségeiket meghaladó szerepet, ha eltökéltségük ellenére a társadalmi mozgások már huzamosabb ideje nem járnak a várt eredménnyel, nem haladnak a kívánt irányba, miközben az ellentétes mozgások hordozói az ő soraikban találhatók. E tudósok elképzeléseit azért tartjuk helyteleneknek, mert fogadkozásuk ellenére, hogy egyedül az ő megoldásuk teszi lehetővé az öngazgatás fejlődését és az integrális öngazgatási társadalom létrehozását, konceptusuk nemcsak a tőkeviszonyok, hanem a tőkés termelési mód visszaállításához vezet, amelyben az öngazgatás természetszerűleg csak a participációra korlátozódhat. Talán épp abban áll a dolog, hogy véleményük szerint napjainkban csak participáció jellegű öngazgatás lehetséges. Csak közbevetőleg mutatunk rá: mihelyt olyan rendszer létrehozására törekszünk, amely saját automatizmusával újratermeli önmagát, akkor annak meghatározott termelési módnak kell lennie.

3.

Annak érdekében, hogy a Kommunista Szövetség jobban felkészüljön az eszmei harcra, újfent felül kell vizsgálnia az átmenettel kapcsolatos koncepcióját, éspedig az új felismerések fényében, amelyekre korunk marxista elmélete jutott. Több marxista gondolkodó jelentős mértékben gazdagította Marxnak a történelmi materializmusra vonatkozó tételeit, külön pedig a társadalmi alakulatokra és termelési módokra vonatkozó elképzelését. Mindenekelőtt el kell gondolkodni azon a tényen, hogy a Kommunista Szövetségben folytatott elméleti viták során társadalmunk jellegét nem úgy mérik fel, hogy elemzik a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének kölcsönösségét a közvetlen termelési folyamatban és annak eredményeiben, hanem vagy ún. rendszerelemzéssel, vagy a termelési viszonyok taglalásával, megfelelően az arról, hogy azok a termelési módok csak alkotóelemét képezik, vagy pedig a tulajdonviszonyok vizsgálásával, ami még a termelési viszonyokhoz képest is redukciót jelent. Különösen szükséges felülvizsgálni a Kommunista Szövetség koncepciójának azt a szegmentumát, mely szerint az átmenet úgy válik valóra, hogy számtalan kis forradalmi változás megy végbe a termelési viszonyokban, a tőkés termelési viszonyoktól kiindulva a szocialista termelési viszonyok elérésén át, elemről elemre, mígcsak végül létre nem jönnek a kommunista termelési viszonyok. Azt a felfogást, mely szerint maga a tőkés termelési mód hosszabb időszakon át nagyszámú fokozatos forradalmi változás révén lineárisan átalakul kommunista termelési móddá, méghozzá úgy, hogy az utóbbinak az elemei egyenként és egymás után jönnek létre, az utóbbi évtizedekben heves marxista bírálat érte: az ellentétek dialektikus azonosságának hegelianus felfogását látják benne. E kritika szerint — melyet a jugoszláv munkásmozgalomnak is

át kell értékelnie és vele kapcsolatban állást kell foglalnia — az új termelési mód nem születik a semmiből, de a réginek a közvetlen „forradalmi” interpolációja révén sem; mindenesetre újnak kell lennie, tehát azoknak a *feltételeknek* az alapján kell megjelennie, amelyek a régi termelési *módban* jönnek létre — de nem a régi termelési *módból* — a folytonosság és megszakítottság dialektikája alapján, történelmi szempontból az átmeneti időszak elején — nem pedig a végén —, amikor is kialakulnak összes szükségszerű elemei és jellegzetességei. Ebben az értelemben az új termelési mód történelmileg „egy csapásra” jött létre; hosszabb időszakon át erősödik, miközben kiküszöbölődnek a más lehetséges termelési módok, amelyekért meghatározott szubjektív erők úgyszintén harcolnak. Minden potenciális termelési módnak nem sikerül fennmaradnia, némelynek még életre kelnie sem. Vagy uralkodóvá válik egy új termelési mód, vagy nem is lesz átmenet.

Az új „születési” körülményeink szemléltetése végett emlékeztessünk arra, hogy már az antik társadalomtól kezdve léteztek bérmunkások is meg tőke is, de a tőkés termelési mód csupán a termelőerők meghatározott fejlettségi fokán jött létre az eredeti tőkefelhalmozás folyamataiban, forradalmi harccal, azok között a körülmények között, amikor történelmileg egyszerre „összefutott” a szabad munkás és a tőkének profitszerzés végett a *termelésbe* való fektetése.

Lévén a közvetlen termelési folyamatnak két dimenziója, hadd emlékeztessünk arra, hogy fizikai, objektív dimenziójában (az ember és a természet közötti viszony) a munkát a tőkés termelési mód kialakulása után is ugyanúgy folytatták, mint a feudalizmusban, azonban szubjektív társadalmi dimenziójában (az emberek egymás közti viszonya) tüstént fordulat történt: bekövetkezett a munkának a tőke alá rendelése, a formális szubszumpció. Ezáltal máris konstituálódott a tőkés termelési mód. Csak később következett be a változás a termelési folyamat fizikai dimenziójában is, a termelőerőknek az új termelési mód kívánalmai szerint történő fejlesztésével, minek következtében megjelent a gépipar, s csak ez jelentette a munkának a tőke alá történő reális szubszumpcióját. A folytonosság és megszakítottság dialektikáját az átmenetben a termelési folyamat fizikai dimenziójának folytonossága biztosította, miközben a termelési folyamat társadalmi dimenziójában megszakítottság állt be. Gondoljunk csak arra, hogy a jobbágyot a munkafolyamat meghatározott részében, nem-gazdasági eszközökkel kényszerítették a többletermék létrehozására (maga is tudta, mikor hozza azt létre), amelyet a hűbéres fogyasztott, ezzel szemben a munkást piaci áron előre kifizetve bérbe fogadják, hogy a termelési folyamat meg nem határozható részében értéktöbbletet (többleterméket) hozzon létre (senki sem tudja pontosan, mikor), amelyet kockázat mellett csak utólag értékesítenek a piacon, hogy aztán ennek a többletnek egy része ismét tőkévé változzon. A termelési folyamatnak ez az új társadalmi dimenziója, amely új terme-

lési viszonyokat tartalmaz, és amelyben „egyszerre” kialakul a tőkés termelési mód, nem egymás után következő kis forradalmi változásokkal jött létre a hűbéri termelési folyamatból a tőkés termelési folyamatba való átmenet során. Közöttük a dialektikus ellentmondás megnyilvánulásaként megszakítotttság következik be. A tőkés társadalmi termelési folyamat előhírnöke nem a hűbéri társadalmi termelési folyamat, hanem a kereskedelmi és uzoratóke formái, amelyek *mellesleg* vannak jelen a hűbéri termelési módban. Az átmenet pedig néhány száz évig tartott, amíg a tőkés termelési mód nem vált uralkodóvá konkrét társadalmi alakulatokban, azáltal, hogy bekövetkezett a munkának a tőke alá történő reális szubszumpciója is.

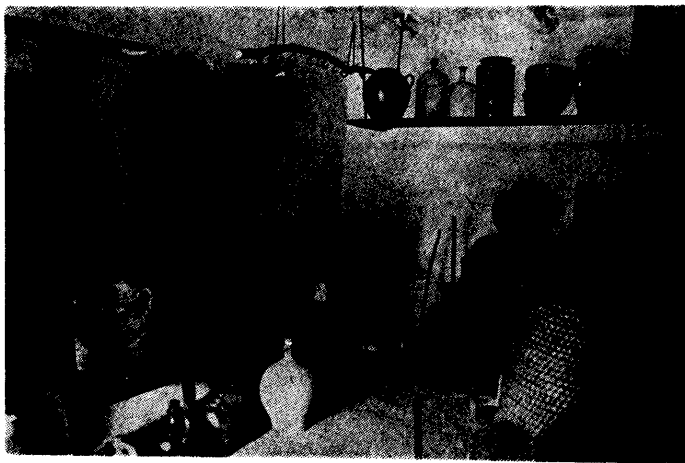
Csak elvont-elméleti és konkrét-történelmi kutatással deríthető ki, vajon a mai jugoszláv társadalomban az átmenet úgy megy-e végbe, hogy párhuzamosan több, egymással némely ponton érintkező termelési mód is jelen van, de közülük egyik sem dominál; vagy pedig arról van szó, hogy külön-külön több termelési mód létezik, melyek artikulációja következtében az egyik dominál a többi felett; vagy pedig mélyebb artikuláció következett be, több termelési mód elemeinek ellentmondásos egybeolvadása a társadalmi újratermelés meghatározott pontjain, egységes átmeneti formát hozva létre.

Amikor több termelési módról beszélünk, mindig szem előtt tartjuk legalább azt a kettőt, amelyek között az átmenet végbemegy, és pedig a tőkés és a kommunista termelési módot. A domináláson pedig azt értjük, hogy az egyik termelési módnak a *társadalmi alakulat* szintjén sikerül döntő módon újratermelnie saját elemeit (biztosítva magának a bővített újratermelést, lehetővé téve a többinek az egyszerű újratermelést).

A pártdokumentumok megengedik azt a feltevést, hogy nálunk a harmadik típusú átmenetről van szó, arról, hogy több termelési mód elemei egységes átmeneti formává olvadnak össze, amely azonban, mivel az öngazgatási viszonyok fejlődése megrekedt, már huzamosabb ideje nem teszi lehetővé a kommunizmus felé haladást. Ellenkezőleg, az etatista monopólium állandó erősödése azt hozza magával, hogy az átmenet első fázisa felé hátrálunk. Mégis, a pártdokumentumok, úgy látszik, az öngazgatási termelési viszonyok túlsúlyát feltételezik. Ezeket a viszonyokat azonban mégsem tekintjük a kommunista termelési mód elemeinek, hanem „sajátos” szocialista viszonyoknak, amelyek fejlődése — feltehetően — mégiscsak egyengeti a kommunizmusba vezető utat. Ez is a szukcesszió elvére emlékeztet bennünket.

Mindenesetre, ha a társadalmi alakulatokban — feltételesen mondva — meg is jelenik az egységes átmeneti forma, annak a tőkés és a kommunista termelési mód elemeit egyaránt tartalmaznia kell. Az egyik és a másik elemeinek is világosan azonosíthatóknak kell

lenniük, ez jellemzi az „átmenetet”, nem pedig az elemek állítólagos jelenléte olyan átmeneti formákban, amelyek egyetlen „tisztá” termelési módban sem lehethők meg. A különböző termelési módok elemeinek egybeolvadása egységes átmeneti formává a társadalmi alakulat viszonyainak hatására csak akkor lehetséges, ha az új, a kommunista termelési mód is, legalább csírájában, kialakult. A szocialista forradalom korszaka, az átmeneti időszak addig tart, amíg az új termelési mód uralkodóvá nem válik társadalmi alakulatunkban. Kulcskérdés, hogy a meglévő termelési folyamatokban már most felismerhetőeknek kell lenniük azoknak az elemeknek és jellegzetességeknek, amelyek tartósan jellemzik a kommunista termelési módot, illetve a jelenlegi forradalmi korszak után olyan „tisztá” társadalmi alakulatunk lesz, amilyen a mai forradalmi gyakorlatban már kialakult, átmeneti formából következik.

A kamra